

Andelko Manestar

DRAMALJ – PRILOZI ZA MONOGRAFIJU

Povijest, kulturna baština, turizam i suvremeni život Dramlja

Dramalj je poznato turističko mjesto u blizini Crikvenice, koje se prostire od Črnog mula do Kačjaka, te od turističkog naselja Ad Turres do zaseoka Klanfari. Pruža se po kosini primorskog bila, od mora prema sjeveroistoku, u središtu kojeg je crkva svete Jelene, na visini (prag) 86 metara. Danas broji oko 1200 stanovnika, uglavnom zaposlenih u turizmu. U starije vrijeme poznato je i kao Zagori, tijekom 19. i prve polovice 20. st. kao Sveta Jelena. Čini ga više sela i zaselaka, koja se postupno sve više sjedinjuju u jednu graditeljsku cjelinu. Dramalj je zapadni dio Grada Crikvenice, između same Crikvenice i Jadranova. Prolazniku je teko razlikovati granicu između Crikvenice i Dramlja, jer se spajaju skoro nevidljivo. Za pomoć pri snalaženju zapisujemo da granicu čini linija koja od Črnog mula ide prema hotelskom kompleksu Ad Turres.

POVIJESNI OSVRT

Arheološki tragovi, makar skromni, vode nas u daleku prošlost Dramlja, jer su tu stari Iliri ostavili trag na brdu Sopalj, gdje su prema nalazima arheologinje R. Matejčić s čime se slaže i mlađi arheolog R. Starac¹, imali svoju nastambu. Sopaljska gradina se tek istražuje, ali po analogiji na onu na brdu sv. Juraj i Drenin, možemo pretpostaviti da ju je opasivao masivni kameni zid, da je imala dvojna vrata, jedna okrenuta prema vinodolskoj dolini druga prema moru, da je s nje bilo moguće kontrolirati okolinu i braniti se.

Osim toga, R. Matejčić piše da je oko poluotoka Kačjak nađeno nešto amfora, iz čega zaključuju da je tu bilo rimsko pristanište², vjerojatno povezano s rimskim naseljem u Jadranovu. Prema nekim podacima ima znakova da je u prapovijesno doba bilo života na obalnom području, na što upućuju nalazi tragova mamutskih životinja u spilji Verterska. Može se pretpostaviti da su Iliri koristili i neke uvalice i njivice na obalnom području, napose na

¹ R. Starac: Vinodolski zbornik broj 9 (povezano uz gradinu na Sveti Juraj)

² R. Matejčić, isto

predjelu Črnog mula, ali i to je već vrlo teško dokazivati s obzirom da je predio izgrađen, a tragovi uništeni. Tragova života iz to prastarog vremena nestalo je pod djelovanjem prirode i čovjeka. Preostaje nam da to vrijeme rekonstruiramo prema analogiji. Tako, budući je tuda prolazila jedna traka rimskog puta možemo pretpostaviti da su Rimljani na njemu imali neki svoj objekt, možda uz more kao lučicu ili nešto više, uz put. Nakon što su Rimljani napustili primorsko područje od Kraljevice do Starog (Novog) grada čitavo je područje ostalo prazno, pa i ovo dramaljsko, sve do prvih naseljenika s vinodolskih posjeda. No ma kako bilo, ovaj je kraj bio u okruženju ilirskih stanovnika (Liburni) a kasnije i Rimljana, u Jadranovu i Crikvenici, te Driveniku i Belgradu, te se može govoriti o prastaraj povijesti, koja zasigurno dotiče i Dramalj. Čak ima tragova i iz mnogo starijih vremena, jer su u spilji *Vrtare* nađeni tragovi mamuta.³ To potiče misao i na mogućnost da su i ovamo dopirale horde starih stočara sa sjevera nekoliko tisuća godina prije Krista, lutajući za životinjama, koje je privlačilo toplije podneblje Kvarnera. Prikladna obala, zaštićena od velikih nevremena zasigurno je služila kao utočište ilirskim brodovima za nevremena ili su čak imali i svoje lučice, s obzirom na gradinu Sopalj i blizinu nastambi u Jadranovu.

Na nekoliko mjesta pročitao sam da je Dramalj mlado naselje i da datira iz kraja 18. i početka 19. stoljeća, što je ne samo upitno nego držim netočno. Nakon "povijesne tišine" između 6. i 13. stoljeća ovdje ponovno počinje život, jer iz vinodolske doline ovamo dolaze vinodolski težaci kako bi na imanjima svojih gospodara obrađivali zemlju, uzgajali vinovu lozu i lovili ribu. I danas

³ Istraživanja u tijeku.

se vide tragovi tih putova preko primorskog bila. Pomalo, vjerojatno tijekom 14. i 15. stoljeća oni će početi graditi primitivne nastambe, kako ne bi morali svakodnevno pješaćiti preko brijega. Činili su to na onim mjestima koja su im bila prikladna, jedna obitelj tu druga tamo po čitavoj širini područja i upravo su to zameci današnjih zaselaka dramaljskog kraja. Dakle, držimo izvjesnim da su prve hrvatske obitelji ovdje naselje negdje tijekom 15. stoljeća i da su tu počeci današnjeg Dramlja. Zato tvrdimo da je Dramalj naselje jednake starosti kao i susjedna Crikvenica i Selce s jugoistočne strane i Jadranovo sa sjeverozapadne.

Dva su spomenika iz te ranije prošlosti Dramlja i danas vidljiva, to su ostaci crkve svetog Kuzma na brijegu Sopalj, koji su prikazani na ovoj slici. Nemamo detaljnih podataka o njoj, ali za sigurno pripada Hrvatima. Donedavno je na njoj bilo crijepova, a građena je tipično za većinu starih dramaljskih građevina – volta, na kojoj je nadgrađen kamenim pločama pokriven krov, koji je kasnije prekriven crijepom.

Ostatci crkve sv. Kuzma

Drugi spomenik, prema predaji, iz 15 stoljeća, nalazi se na dramaljskom groblju. U fazi je adaptacije pa se ne vidi pravi izgled.

Prvi naseljenici, redom Hrvati i rimokatolici, bili su u obvezi prema gospodarima putem desetine, koju su im bili dužni davati, inače slobodni u uređivanju svojih gospodarstva. Zato i ne govorimo o njihovom kmetskom položaju, nego o slobodnim težacima. Naseljavali su se tamo gdje su postojale prirodne pogodnosti za ispašu stoke, obradu zemlje, a neki od njih i za ribarenje. Kako su ti prostori bili nedovoljni za sve veći broj žitelja to su dobili posjede i preko mora, na Krku, ali se tamo nisu nastanjivali nego dnevno čamcima prelazili more. Razumije se da je to bilo dosta mukotrpno, jer je more često nepredvidivo. Za prijevoz morem imali su barke (ladve), za koje su na obali uredili male lučice. Od zaselaka vodili su putovi do mora, njihovih lučica.

PRIMORSKA ARHITEKTURA

Dramaljski težaci (Dramaljci ili Zagorci) gradili su svoje kuće na sličan način kao i drugi Hrvati duž kvarnerskog područja Jadrana od kamena, koje su u početku povezivali blatom, potom vapnenom žbukom. Kameni blokovi

bili su masivni, širine preko 60 cm, Kuće su najprije bile niske, prizemnice, s jedne je strane živio čovjek, a s druge stoka. Slika ove kuće, koja je novijeg datuma, podsjeća na te stare građevine. To je tipična prizemnica, s krovom na dvije vode, prekrivenim crijepom. Visoko se izdiže dimnjak. Okrenuta je moru, a oko nje je gospodarski prostor i vrt.

Ta nam kuća jedina preostaje da približno prikažemo staru arhitekturu, budući je takav način života davno promijenjen, a kuće preuređene.

Potom su te kuće nadogradili ili izgradili nove, na kat, pa su na katu stanovali, a u podrumu imali stoku, vino, ukratko-koristili za gospodarske svrhe. Na kat se išlo kamenim stepenicama, preko shodišća, ispod kojeg je bila volta, kako pokazuje ova slika. Kroz srednji, veći prolaz ulazilo se u konobu, a sa strane su bila dva manja prostora u kojima su držali stoku (koze ili ovce). To se vidi na ovoj slici.

Imamo sliku još jedne građevine na kojoj se lijepo vidi volta, Gledajući ju divimo se sposobnosti svetojelenskih zidara, koji su znanjem i vještinom majstora gradili ovo polukružno nadstvođe, koje je nosilo velik teret i održalo se stoljećima.

Tu su oni "ispekli" zidarski i klesarski zanat, te su se već tijekom 19. stoljeća počeli baviti obradom kamena pri gradnji cesta. Među prvima je bila ona što je za francuske vladavine početkom 18. stoljeća izgrađena od Križišta do Novog, a prolazila kroz Dramalj, sve dok tridesetih godina nije izgrađena nova, Jadranska magistrala. Dramaljski su zidari i klesari radili i na cestama koje su iz kvarnerskog primorja vodile prema unutrašnjosti, na pruzi prema Zagrebu i Ljubljani te gradnji Rijeke, a potom se otiskivali i u dalje krajeve, stigavši i do daleke Amerike.

Stara svetojelenska arhitektura, kao i u susjednim kvarnerskim mjestima bila je prikladna za seoski način života primorskog kraja. Kuće su građene blizu njičica, ali ne na njima kako bi se očuvao inače mali prostor prikladan za obradu njičice, ali i blizu ispaša i u zavjetrini. Sve su bile okrenute k moru, prema suncu, a zadnji im je dio bio zaštićen od bure.

U novije vrijeme sve su te kuće preuređene, prema novijem stilu života, a tijekom druge polovice 20.stoljeća mnoge od njih uređene su kao kuće za odmor. Neke su nažalost porušene i posve preuređene te se ne prepoznaju tragovi stare arhitekture. No mnogo je i onih na kojima se može prepoznati staro svetojelsko graditeljstvo, kao što je slika koju imamo u nastavku.

Ovdje vidimo jednu uobičajenu situaciju preuređene kuće. Ispred je dvorište oko kojeg je kameni zid, uobičajen u ovdašnjim kućama i vrt izvan dvorišta, te oko njega gromača. Stara kuća je preuređena, prema potreba današnjeg života, ali je zadržala svoju prepoznatljivu starinu. Takvih je kuća u selima dramaljskog kraja više, mi smo odabrali ovu, a možda ima i boljih primjera, ali to ostavljamo za nova istraživanja svetojelenske i dramaljske arhitekture što valja činiti jer su to još jedini fizički tragovi povijesti Dramlja.

I s t r a ž u j u ć i dramaljsku narodnu arhitekturu može se i danas naći mnoštvo detalja. Jedan od njih je ova šterna⁴, koju i danas vidimo na Placi desno od crkve svete Jelene. Spomenimo da žena, koja nam je leđima okrenuta, s

⁴ Dramaljci kažu šterna iako bi u čakavskom govoru to bila štirna.

lijeve strane šterne, Ružica Domijan, rođena 1910. godine, živi i danas, kao najstarija Dramaljka, te je i ona jedan od živućih spomenika dramaljske povijesti 20. stoljeća. Grlo šterne je od kamena, i čitava je šterna građena od kamena. Takve su još dvije, jedna u selu Manestri, a druga na Kačjaku. Poslije II. svjetskog rata sva su dramaljska sela dobila javni vodovod, te više nije bilo potrebno koristiti javne šterne, pa su ostale spomenikom prošlosti. Izvjesno je da pripadaju kraju 19. stoljeća. Takvih šterni ima i u privatnim dvorištima, a jednu se vidi i u dvorištu župnog dvora s istočne strane crkve. Bilo bi dobro sve ih identificirati, opisati, snimiti i tako očuvati. Isto kao, što bi bilo uputno, sve karakteristične kuće, gromače i stare putove na takav način zapisom i slikom registrirati i izraditi album starina.

Među tim starinama, vrlo zanimljiv i privlačan je Toš u lučici Pazdehova, u kojem su stari Dramaljci prerađivali masline, tj. pravili ulje. Kao što slika prikazuje toš je jedan od spomenika stare dramaljske arhitekture. Izgrađen je početkom 19. stoljeća, a možda i ranije. Građen je od kamena, s krovom na dva voda, prekrivenim crijepom. Pažljivim promatranjem vidi se kako su formirani uglovi zgrade te vrata i prozor. Smješten je tik samog mora, jer je tako bio dostupan moru, koje je korišteno pri obradi maslina, a i prijevozu s otočnih posjeda. U novije je vrijeme obnovljen u suradnji Konzervatorskim odjelom u Rijeci. Nedavno (1998.) ovdje uz njega je izgrađena i ribarska kućica. U tošu se još uvijek nalazi inventar za obradu maslina, od kojih veliki kameni mlin (kolodrob – kolo za drobljenje maslina). Maslinarstvo je u ovom kraju bilo jedna od osnovnih gospodarskih grana, a maslinika je bilo na čitavom prostoru, jer im klima i tlo osobito pogoduje. Danas se nađe pokoja, više kao ukras, a manje se njeni plodovi koriste u gospodarske svrhe.

Tako je i s vinogradima, kojih je ovdje bilo u starije vrijeme mnogo, a vino iz svetojelenskih podruma kvalitetno. Danas se trsje nađe rijetko, najviše u vrhovima i pred kućama, pa i

onim novoizgrađenim, kao zaštita od sunca i ukras, a manje iz gospodarskih razloga. Na Krku, gdje su svetojelenci imali svoje posjede i na njima vinograde, pustoš je, tek ponegdje kakav ostatak nekadašnjih posjeda.

DRAMALJ – GRADITELJSKA I ŽIVOTNA CJELINA

Danas je Dramalj graditeljska cjelina, zajednički naziv za naseljenu sredinu, koju čini nekoliko sela i zaseoka: Blažići, Cari, Dirakovica, Domijani, Dramalj, Dramaljsko Selce, Gustinjari, Kačjak (Jurići), Klanfari, Košuljandići, Livaki, Lokvica i Osipovi, te ulice: Prilaz obali, Gajevo šetalište, Ulica braće Domijan, Ul. braće Car, Ul. M. Muževića, Ul. braće Košuljandić i Dešeni. Taj se prostor ranije nazivao Dramalj ili Zagori, a od nastajanja župe zvan je Sveta Jelena, te mu se 1958. vraća stari naziv Dramalj.

To je i životna sredina, tj. socio-etnička i kulturna zajednica Hrvata katolika, a neko vrijeme i administrativna jedinica (mjesna zajednica u sastavu Općine Crikvenica, a sada područje mjesnog odbora Dramalj u okviru Grada Crikvenice). Ta je socio-etnička i kulturna osobitost podjednaka za čitavo kvarnersko područje, posebno vinodolsko primorje, te se ono po toj osnovi, kao i široj povijesnoj, geografskoj, ekonomskoj i religijskoj osnovi smatra dijelom tog šireg područja. Ranije je između Dramlja i okoline bila mala komunikacijska povezanost, sve dok nisu izgrađene ceste, po dužini primorja i prema unutrašnjosti. Tada su umnožene mogućnosti međusobnih kulturnih utjecaja, što je počelo u 19. stoljeću a osobito izraženo u drugoj polovici 20. st. kada ovaj kraj naseljavaju i ljudi iz drugih krajeva, uređuju kuće za odmor i počinje se širiti masovni turizam. Tako da danas pučanstvo Dramlja predstavlja nešto promijenjenu etno-kulturnu cjelinu.

O tome svjedoči i izvješće svetojelenskog župnika iz 1850.godine, koje se čuva u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu. U njemu između ostalog piše, "župa ima 69 kuća i 428 stanovnika. Svi govore hrvatski i čakaju. Škole neima nikakve izvan u obližnjoj župi Crikvenica. Svi nose istu nošnju jer su katolici. Ima zidarrah i strančah, od koga zanata hodeć po svijetu jedino žive. Najstarija knjiga je misal glagoljički iz 1631., ritual Bartola Kašića iz 1640. ščavet. Proizvodi su mali, neznatni, i to od vina dobrog beloga i černoga, šenice, ječma, bara, leće, arže i krompirah – tako da u najugodniem

letu i najobilatijem ne pružaju proizvodi hrane žiteljom za 4 mjeseca. Marva gaji se od ovacah, kravah. Bregovi su Kavranova stena, Veliki humac i Sopalj, na kojem se vide razvale jedne kapele sv. Kuzme. Špilje nalaze se dvije velikie, jedna ima prolaz u more a zovu je spilja Vertarska”.⁵

Prema istom izvoru saznajemo, da je za godinu 1827. zapisano da župa ima 433 stanovnika i to po naseljima: Sveta Jelena 180, Manestri 90, Selca 33, Lokvica 30, Kačjak 15, Drakovice 65 i Poljica 20. Deset godina kasnije pojedina naselja bilježe blagi porast stanovništva, jedino su Poljica izgubila (sada jedva 9 stanovnika), tako da se već 1841. više ni ne spominje. Najbrži rast imalo je selo Sv. Jelena. potom i Manestri. Broj stanovnika raste, pa župa 1841. ima 468 stanovnika, 1867. ukupno 572, 1875. godine 659, 1902. godine 1043, 1939. godine 1500, ali 1959. pada na 1500.

Krajem I. svjetskog rata pored svih nepritika što ih je rat za sobom nosio i ovdje je harala epidemija opasne gripe, zvana "španjolka". Poharala je u Europi na desetke tisuća ljudi, a u Sv. Jeleni umrlo je mnogo ljudi, iz pojedinih kuća i po troje.

KULTRURNI PREPOROD

Kulturni preporod Dramlja vezan je (osim uz spomenutu izgradnju tzv. francuske ceste) za četiri događaja: osnivanje svetojelenske župe, otvaranje i izgradnju škole, izgradnju Doma kulture i otvaranje knjižnice i čitaonice. O školi i župi govori se malo kasnije, a ovdje o ostala dva kulturna događaja.

U mjesecu prosincu 1924. godine, započela je gradnja "Hrvatskog narodnog doma", sa svrhom širenja prosvjete u kulture među domaćim pučanstvom. Godine 1949. osnovana je Narodna knjižnica i čitaonica sa sjedištem u Hrvatskom narodnom domu, pa je tako upotpunjen društveno-kulturni život u mjestu. Knjižnica i čitaonica je odigrala važnu ulogu u narodnom prosvjećivanju, kako je to bilo uobičajeno u svim ovdašnjim mjestima. Iste godine nabavljena je kinoaparatura. Pa su se filmovi prikazivali u domu svake subote, a za školsku djecu nedjeljom. U domu su održavane priredbe i kinopredstave, okupljala se dramljska mladež, održavali politički skupovi, tu su se družili domaći ljudi u raznim prilikama. U čitaonici i knjižnici osim dnevne štampe nalazili su knjige, koje je osobito mladež rado čitala. To je i mjesto gdje su se družili ljudi, razmjenjivali informacije i sjećanja, pričali o događajima osobito onima u tuđem svijetu.

Pritom treba spomenuti i dramljsku placu, na kojoj su izgrađeni Dom i škola, gdje je radila Knjižnica i čitaonica, a ranije bila i crkva. Ispod nje iz-

⁵ Prema M. Bogović, Zvona, 1991., str. 5

građeno je igralište, na kojem se i sada okuplja mladež, igra i druži u igri i zabavi. Tu je i već spominjana šterna. Placa je s vremenom postala središnje mjesto, a njen je raritet i u tome što je s nje prekrasan pogled na široku panoramu vinodolskog kanala i otok Krk.

14. siječnja 1948. godine, mještani su počeli, s gradnjom

Zadružnog doma, koji je dovršen 12. 6. 1949. godine, a zatim i autobusne stanice kod Košuljandići i u Manestrima. U njemu je danas trgovina, jedna turistička agencija, pošta, ured mjesnog odbora, dvorana za skupove, čitaonica i stan domara.

U lipnju 1949. Dramalj je zabilježio i jedan tužni događaj. Vraćajući se kamionom s posla iz Rijeke radnici su se u Bakarskom zaljevu survali u provaliju. Bilo je 11 mrtvih od čega 4 iz Sv. Jeleni i to: Slavo Jurić, Josip Domijan (Ošo), Kata Jurić i njen unuk, četverogodišnje dijete. Tužan je ovo bio dan za naše mještane.

OSNOVNA ŠKOLA

Poduže ćemo se zadržati na osnovnoj školi u Dramlju, jer je ona imala ključnu ulogu u razvoju mjesta još krajem 19. stoljeća, a o njoj imamo i najviše podataka, zahvaljujući bogatoj dokumentaciji koja je u njoj sačuvana.

Prve osnovne škole u Vinodolu, osnivaju se već u 18. stoljeću, i to u: Novom Vinodolskom 1786., Bribiru 1787., Grižanima 1788., Crikvenici 1797., a potom od sredine 19. stoljeća osnivaju se škole u ostalim, tada manjim mjestima: Selcu 1847., Driveniku 1856., Grižanima 1857., Ledenicama 1869., Krmpotama – Polju 1873., Blaškovićima 1885., Triblju 1891., Sv. Jakovu 1892. i Sv. Jeleni – Dramlju 1898.

One su bile trirazredne s jednim učiteljem. Prvi udžbenici pisani su njemačkim jezikom, ali zbog razumljivih poteškoća uskoro su tiskani na hrvatskom narodnom jeziku, a i nastava se izvodila na hrvatskom jeziku.

Hrvatski Sabor je 1861. godine, donio sustav o osnovnim školama. Niže početne škole imale su i dalje tri razreda, a više ili glavne škole četiri razreda. Naročita se pažnja posvećivala narodnom jeziku. Godine 1874. Hrvatski Sabor je donio Školski zakon kojim su sve škole dobile po četiri razreda, i njihov se položaj znatno poboljšao. U školama se pored vjeronauka učilo hrvatski jezik

(čitanje, slovnica, pravopis, usmeno i pismeno izražavanje), zatim zemljopis i povijest, računovodstvo i krasopis. Po tim propisima uređena je i osnovna škola u Dramlju, koja je imala i opetovnicu, kao i druge škole.

Ovomjesna škola otvorena je 1. studenog 1898. godine, potporom Visoke kraljevske zemaljske vlade, a šest tisuća i petsto forinti su žitelji uzajmili na deset godišnje otplaćivanje.

Do tada su djeca polazila školu u Crikvenici. Djeca, školski obveznici iz bližih i daljnjih mjesta i zaselaka, koja su tada pripadala crikveničkom općinskom području, morala su polaziti školu u Crikvenici, što je stvaralo teškoće jer prijevoza nije bilo pa su djeca pješačila i po nekoliko kilometara. Tako su djeca iz Benića putovala do škole 15 minuta, iz Dolca 45 minuta., Dvorske 15 minuta, Draga 45 minuta, Kotora pola sata, Ladvića 45 minuta, Šupera 15 minuta, Zoričića 1 sat, Sv. Jelene 45 minuta, Dirakovice, Lokvice, Manestri i Dramaljskog Selca i po 1 sat. To su bili glavni razlozi da su mnogi školski obveznici ostali neobuhvaćeni školskom obukom, u svagdanjoj školi i opetovnici, kao i to da su je mnogi neredovito pohađali, posebice za vrijeme vremenskih nepogoda.

Navodim samo nekoliko imena iz domaćeg puka koji su do tada polazili osnovnu školu u Crikvenici, a to su: Ćiril Manestar, Pavlov, gostioničar u Sv. Jeleni, četvrti razred je završio s ocjenom odličan, a Ivan Domijan, Stjepanov je izostao. Dvadeset godina ranije htio je domaći župnik – mještanin, vlč. gospodin Ivan Domijan, osnovati privatnu školu, ali su neki žitelji bili protiv toga i tako je ostalo.

Prva učiteljica, kako je zapisano u spomenici, bila je Jelka Žandovsky, koja je službovala do 16. travnja 1899. kada je premještena u Novi Vinodolski. Na njeno mjesto došao je učitelj Josip Petriček, iz Bebrine. Mjesnim nadzornikom, imenovan je vlč. Ivan Domijan, ovomjesni župnik. Župnik Ivan Domijan bio je i vjeroučitelj, od nastanka škole, a između dva svjetska rata, osim župnika Domijana, vjeroučitelji su bili vlč. Stjepan Kostrenčić i vlč. Ivan Matejčić.

Po osnivanju škole u Dramlju osnovan je i školski odbor u sastavu Anton Pavlić, Augustin Manestar i Ivo Manestar. Sveukupni broj školskih sposobnjaka bio je 183, a upisano ih je 81 u sve razrede. Škola je sagrađena od kamena, a kraj škole opredjeljeno je zemljište za školski vrt. Svi učenici bili su rimokatoličke ispovijesti.

Školska obuka započela je 1. rujna svečanom službom Božjom i sazivom duha svetoga. Do 1. studenog djeca su polazila pučku školu u Crikvenici. Školska godina 1898./1899., zaključena je 30. lipnja 1899. svečanom službom Božjom.

Školske godine 1899./1900., upisana su 142 školska sposobnjaka. U svakdanju školu polazilo je 60 dječaka i 38 djevojčica, a u opetovnicu 15 dječaka ili ukupno 113. Od upisanih sposobnjaka školu nije polazilo njih 29.

Ove godine, bila je želja Kraljevske zemaljske vlade, a prema sugestiji Kraljevske kotarske oblasti da se ustroji tečaj za analfabete, o čemu je svoje mišljenje trebao izraziti školski odbor.

Školske godine 1900./1901., upisano je 148 školskih sposobnjaka, od čega je polazilo školu 111. Djeca su bila opskrbljena potrebnim školskim knjigama i ostalim materijalom (od 1 do 10. siječnja 1901. obavljen je popis pučanstva). Školu je posjetio Armin Pavić, predstojnik za bogoštovanje i nastavu u pratnji Antuna Cuvaja, kraljevskog zemaljskog školskog nadzornika, ali se napredak djece nije mogao prosuditi, jer je bila nedjelja.

Školske godine 1902./1903. upisan je 131 školski sposobnjak, a školu polazi 114 učenika i sva su rimokatoličke ispovijesti. 21. kolovoza 1902. g. u Sv. Jeleni dolazi 21-godišnji učitelj Juraj Žagar, a učitelj Josip Petriček premješten je u školu u Gotu.

1907. godine, je na molbu mjesnih žitelja Visoka kraljevska zemaljska vlada ustrojila drugo učiteljsko mjesto i na taj način proširila ovu jednorazrednu školu u dvorazrednu. Dekretom je imenovana učiteljica gđica. Branka Danin. Ove godine je Prva hrvatska štedionica putem svoje podružnice u Crikvenici, dala novac da se najsiromašnjoj djeci kupi potrebnu obuću i odjeću.

1911. godine, dograđena je još jedna učionica. Mi to zovemo mala škola u kojoj je od 1987. godine smješten dječji vrtić "Radost", a prostor stana preuređen 1985./1986. u učionicu u kojoj se odvija redovita nastava. Izvedene su i druge dogradnje i adaptacije 11. svibnja 1912. godine, po vlastitoj želji, učiteljica Branka Damin, premještena je na nižu pučku školu u Bakar, a na njeno mjesto nastupila je Beata Očić. Ove šk. godine bilo je svega 138 učenika.

1. 3. 1913. god., mjesna školska mladež sproveda je svog druga Martina Manestra Lukinog, do hladnog groba koji je nesretnim slučajem završio svoj mladi život sunovrativši se s visine od 7 m na morsku obalu i na mjestu ostao mrtav. 10. srpnja bio je sprovod crikveničkom župniku Aleksandru Caru kojemu je prisustvovala školska mladež iz Sv. Jelene predvođena učiteljem Jurjem Žagarom.

1914./1915. upisano je u školu 157 učenika. Još za vrijeme školskih praznika nastao je rat između Austro-ugarske u čijem je sastavu bila i Hrvatska i Kraljevine Srbije koji se razvio u svjetski rat. Mnogo je učitelja krenulo na bojište, a tako i ravnajući učitelj Juraj Žagar. Obuka je bila poludnevna koju je vodila učiteljica Beata Očić, a obuka u opetovnici je ukinuta. 21. listopada 1916. godine stupila je na dužnost učiteljica Ema Sušić, tako da je opet uvedena cjelodnevna nastava.

Nakon primirja 7. 11. 1918. i svršetka rata 9. 11. 1918. učitelj Juraj Žagar vratio se u Sv. Jeleni i nastavio s učiteljskim radom. Odlukom Ministarstva prosvjete od 9.12.1931. odobreno je da Državna osnovna škola u Sv. Jeleni,

može nositi naziv "Petar Preradović". 1931. godine selo Klanfari, pripojeno je školskoj općini Sv. Jelena i od tada djeca polaze Državnu osnovnu školu u Sv. Jeleni. Od 10. listopada 1930. do 1939. za školu je bila iznajmljena privatna kuća Mihovila Manestra – Mićelina na Hojki, zbog pomanjkanja školskog prostora i velikog broja djece. Tada su u Sv. Jeleni radila tri učitelja.

Učitelj Juraj Žagar imenovan je Kotarskim školskim nadzornikom 28. 2. 1932. godine i na toj dužnosti ostao je do odlaska u mirovinu, u kolovozu 1940. godine. Ostao je živjeti u našem mjestu sve do svoje smrti 1955., u 74-toj godini, te je pokopan na mjesnom groblju. Valja spomenuti da su između dva svjetska rata, u organizaciji škole, djeca pošumljavalu predjele na Humčiću, Kalvariji, Blaškovićima i Sopaljskoj.

Početak II. sv. rata ovako je opisan u školskoj spomenici: "20. ožujka 1941. g. pozvan je ravnajući učitelj Đuro Štajcar na vojnu vježbu u Novi. Obavljena je mobilizacija. Na školi ostaje samo učiteljica Milena Štajcar, koja je zbog izvanrednih prilika prisiljena da završi školsku obuku 8. 4. 1941., tj. prije početka uskršnjih praznika. Na cvjetnu nedelju ujutro, napadnut je iz aviona pred Crikvenicom jedan motorni čamac, koji je vozio municiju. U njemu su bila dva vojnika i oba su ranjena. Jedan od ovih vojnika bio je Ivan Car, pok. Metoda rodom iz Sv. Jelene."

Školske godine 1940./1941., bilo je upisano 99 učenika, 1941./1942. 98 učenika, 1942./1943. 90 učenika. Za 1943./1944. i 1944./1945. nema podataka, jer tih ratnih godina škola nije radila.

U šk. godini 1945./1946. ,nakon oslobođenja, u školu je upisano 97 učenika. Prve poslijeratne učiteljice bile su: Jelka Balas i Bogoslava Stašić, a Jelku Balas naslijedila je učiteljica Danica Marković. Jelka Balas otišla je zbog polaganja velike mature. 1947. god. je iz Dubrovnika na službu u Sv. Jelenu došla Vinka Malvić i ostala do odlaska u Rijeku 1957. godine.

Te godine školu je od prvog do četvrtog razreda pohađalo 60 učenika, s tendencijom porasta, što je za jednog učitelja bilo veliko opterećenje. Zato 1. 9. 1952. godine na školu dolazi učitelj Anđelko Manestar. Školu polazi 65 obveznika. Učiteljica Vinka Malvić, obučava 1 i 2 razred, a učitelj Anđelko Manestar 3 i 4 razred. Učitelj Anđelko Manestar, proveo je na radu do 1.9.1963. godine, kada je u svojstvu nastavnika likovnog odgoja, a kasnije direktora prešao na rad u školu u Crikvenici. Kao mještаниn, u stogodišnjem postojanju škole, proveo je 15 godina, i to kao učenik 4 i kao učitelj 11. Duže vrijeme, 17 godina proveo je u školi učitelj Robert Pavlić, također Dramaljčan, ne računajući još četiri godine koje je proveo kao učenik.

Škola je sve vrijeme djelovala i kao društvena i politička institucija. Učitelji su bili aktivni u organizaciji društvenog i kulturnog života, a učenici sudjelovali u organiziranju priredbi. Održavali su se razni tečajevi, pa tako i tečaj njemačkog jezika za mještane, koji je vodila učiteljica Nada Manestar.

Odlukom Narodnog odbora općine Crikvenice od 20. prosinca 1958. škola u Dramlju postala je Područno odjeljenje Osnovne škole "Vladimir Nazor" Crikvenica, u kojem sastavu djeluje i danas. Učenici starijih razreda osmogodišnje škole iz obližih mjesta svakodnevno su putovali u crikveničku školu ili područne škole javnim autobusima i posebnim lakim kombijem. Međutim, zbog teške prometne nesreće, koja je zadesila kombi s djecom iznad Dramlja, u kojoj je poginulo troje djece i vozač kombija, prekinuto je daljnje prevoženje učenika, pa se u tim školama ponovno nastavilo s kombiniranim odjeljenjima. Spomenuti nemili događaj zbio se 4. 1. 1983. godine a poginuli su vozač Eduard Ladović i troje učenika četvrtog razreda: Andreja Petrinović, Nikolina Gecan i Nedjeljko Manestar. Na sjednici nastavničkog vijeća, koja je održana poslije pogreba učenika, zaključeno je da se prekine s prijevozom učenika iz Dramlja u Jadranovo i obratno, te se obuka u obje škole ponovno nastavila u okviru kombiniranih odjeljenja.

U proteklih sto godina postojanja škole u Dramlju, izmijenilo se 40 učitelja i to:

1. Jelka Žandovsky	1898.	17. Vinka Malvić	1947.
2. Josip Petriček	1899.	18. Anđelko Manestar	1952.
3. Juraj Žagar	1902.	19. Ivana Zbašnik – Domijan	1957.
4. Branka Damin	1907.	20. Anica Pavlić – Car	1959.
5. Branka Očić	1912.	21. Biserka Matejčić	1963.
6. Ema Sušić	1916.	22. Vesna Škorjanec	1965.
7. Marija Tomšić	1925.	23. Nada Vidas	1971.
8. Rudolf Prpić	1926.	24. Robert Pavlić	1981.
9. Margareta Stašić	1930.	25. Rosanda Gržac	1982.
10. Đuro Štajcar	1932.	26. Nataša Pečurčić	1984.
11. Marija Turina	1933.	27. Jasna Frković	1986.
12. Milena Štajcar	1938.	28. Renata Baričević	1987.
13. Jelka Balas	1945.	29. Marijana Jendrašić	1987.
14. Bogoslava Stasić	1945.	30. Mica Šaban	1992.
15. Danica Marković	1946.	31. Ana Velić ⁷	1992.
16. Ružica Franko	1947.	32. Smiljka Agustinov	1992.

⁶ Ana Velić i Smiljka Agustinov došle se u Dramalj kao prognanice iz Vukovara

Kraće vrijeme radile su i učiteljice: Marina Jurčić, Dubravka Kršul, Milena Nećak, Erna Prpić, Nada Polić, Ljiljana Kalanj, Anđelka Tatalović i Vesna Moslavec.

Nakon II. sv. rata, od 1945. do danas na školi su radile podvorkinje: Ruža Domijan i Marica Blašković, a od 1997. godine radi Renata Lazarević, jer su prethodne otišle u zasluženu mirovinu.

ŽUPA SVETE JELENE DJEVICE MUČENICE

Dramaljska crkva posvećena je svetoj Jeleni djevici mučenici, ali se o njoj zna malo. Postoji zapis, koji daje važne, ali šture informacije. Gian Michele Fusconi je zapisao, da se prema narodnom predanju u Burgosu o Eleni (Jeleni) govori kao mučenici i svetici i to kao matroni (uglednoj gospođi) iz Siere, koja se preobratala u kršćanstvo. Prema drugima kad je došla u Burgose već je bila kršćanka. U Burgose je došla posjetiti Čentolu, koja je bila u zatočeništvu, ali je tom prilikom i sama zatočena i doživjela teške muke te bila Čentoli sudrug u pačeništvu. U brevijarima i životopisu mučenika Burgosa iz 1330. godine spominje se i Čentola, kojoj se pripisuje naziv svetice i mučenice. Elena, koja je pretrpjela teške patnje nazvana je djevicom mučenicom i nalazi se na glavnom oltaru dramaljske crkve, s maslinovom grančicom u ruci.

Današnja crkva sagrađena je na mjestu stare crkve, kapelice svete Jelene. Nema točnih podataka kako je izgledala stara crkva, ali promatranjem današnje može se pretpostaviti da je izgrađena tako da je sačuvano svetište i u njemu ugrađen oltar Gospe Lurdske (ili je i prije bio), izgrađen u kamenu, domaćem,

crvenom. U produžetku je bio zvonik, naravno mnogo manji. Između današnjeg oltara Gospe Lurdske i zvonika bila je, prema toj pretpostavci, lađa crkve, sve maleno, koliko je prvotno bilo potrebno za ovdašnji puk. Na mjestu starog zvonika izgrađen je današnji, mnogo veći koji svojom visinom dominira krajem, a iz njegovih zvona čuje se ugodan zvuk. S istočne strane tog prostora dograđena je nova lađa crkve i oltar Djevice mučenice Jelene. Prema nekim podacima prva je crkva izgrađena 1680. godine, ili možda ranije. Naime, ako je kapelica na groblju iz 15. stoljeća, a te starosti i groblje, te su ovdje prvi težaci naseljeni u to vrijeme, onda je izvjesno da su imali i malo veću kapelicu, svakako veću od one na groblju. Do početka 19. stoljeća ovaj je kraj bio kapelanija, a pripadao je beogradskoj župi. Župa Dramalj osamostaljena je 1809. godine. U mjestu je stanovao kapelan, ali je župni dvor izgrađen kasnije, te s dogradnjama i preinakama postao onakvim kakvog ga imamo s istočne strane crkve.

Sadašnja Crkva svete Jelene djevice mučenice u Dramlju sagrađena je 1812. godine, odmah nakon što je ranija kapelanija postala župom. U novu crkvu preneseni su svi vrijedniji dijelovi stare crkve, kao što je glavni oltar koji je 1796. godine izgradio riječki kamenorezac Giuseppe Capovilla. Od stare je crkve sačuvan i oltar Gospe lurdske. U novoj je crkvi izgrađen kor u gotičkom stilu. Novo crkveno zdanje izvedeno je u velikim dimenzijama po uzoru na barokne crkve vinodolskog kraja (Bribir, Crikvenica i druge), sa zabatno naglašenim pročeljem i suženim tornjem, pri čijem se vrhu otvaraju bifore polukružnog oblučenja. Crkva je djelo domaćih zidara i klesara, koji su uspjeli dobiti osebujnu kasnobaroknu rustificiranu građevinu. Za izgradnju ove zgrade posebno je zaslužan senjski biskup Ivan Ježić, a gradnju je financirao poduzetni žup-

nik Mate Balas, uz sudjelovanje mještana.

U novije vrijeme bilo je više građevinskih zahvata na crkvi, a najveći je obavljen devedesetih godina. Tada je temeljito uređen krov, s novim olukom, popravljena žbuka i oličena crkva, a unutar crkve uređeno stepenište i podovi te oličena stolarija. Uređen je i okoliš. Velik doprinos

tome dali su sami mještani prikupljanjem dobrovoljnih priloga, a radove je pokrenuo i korodiniirao odbor samih mještana.

Iz unutrašnjosti crkve izdvajamo nekoliko detalja, i to glavni oltar, zatim bočne oltare, propovijedaonicu i kor.

Na glavnom oltaru je velika slika svete Jelene djevice mučenice sa palminom grančicom u ruci. S desne joj je strane kip svetog Petra, koji drži u rukama ključeve raja, a lijeve sveti Pavao.

Ispod tabernakula je u kamenu uklesana sveta Jelena Križarica (majka cara Konstantina; njezina je crkva u Kastvu).

S desne strane glavnog oltara vidimo oltar svetog Ivana i Pavla.

U lijevoj strani lađe broda je propovijedaonica i oltar svetog Fabijana i Sebastijana. Propovijedaonica je postavljena 1837. godine kada je bilo veliko uređenje crkve.

S lijeve strane glavnog ulaza je oltar Gospe Lurdske. Smješten je u udubljenju, koje je izgleda ostatak ranije kapelice iste svetice. Izgrađen je u kamenu i po svim vidljivim znacima pripada u ranije doba.

Ispod oltara Gospe Lurdske je kameni ornament, lijepo oblikovan, koji zasigurno pripada starom oltaru. Rađen je od domaćeg, crvenog kamena. Kasnije je preličen, pa bi trebalo taj sloj skinuti i doći do originala.

Iznad glavnog ulaza u crkvu nalazi se kor, kojeg nose četiri stupa, kružnog svoda, tipičnog za svetojelske portale i volte. S lijeve strane vidimo krstionicu.

Dramalj raspolaže sakralnim spomenicima, od kojih je jedan ova kalvarija u Manestrима.

GROBLJE

Groblje vjerojatno datira iz 15. st. jer je iz tog vremena kapelica na njemu. Središnji cilj podignut je 1880. godine, kako je na njemu zapisano. Uz godinu je zapisano i ime domaćeg župnika Domijana.

Na istočnom dijelu groblja nalazi se mala kapelica (5×6m). Potječe iz 15. stoljeća. Građena je u kamenu, prekrivena kanalicama (u tijeku je renoviranje). Na prednjoj je strani mali zvonik, s malim zvonom. Nema podataka kako je nastala, ali je vjerojatno da je izgrađena kao bogomolja.

LUČICE I KUPALIŠTA

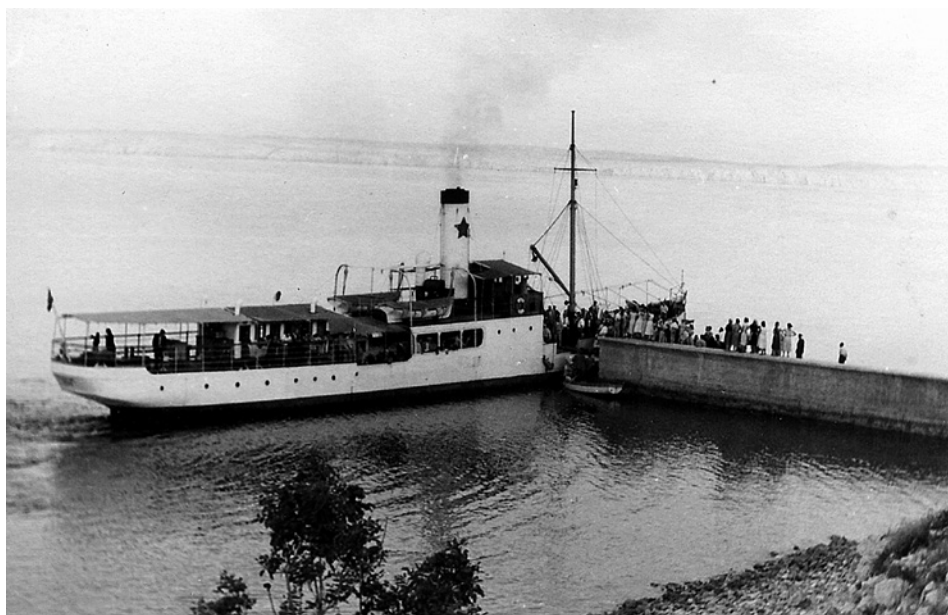
Ispred Dramlja pruža se morska površina i pitoma obala, koja je bila prikladna i za stare pomorce. Nema podataka je li korištena i kako u davnini, ali je izvjesno, jer su okolinu nastanjivali Iliri koji su svojim brodovljem dominirali

kvarnerskim područjem i koristili sve raspoložive obalne predjele za skrivanje brodova, zaštitu od nevremena i popravke. Zapadnije, u predjelu današnjeg Jadranova odigrala se velika rimska bitka, o čemu možemo čitati u Vinodolskom zborniku broj 8. Rimski brodovi sigurno su tada koristili i prostor ispred današnjeg Dramlja.

Pošto je tu prolaz iz Kvarnerića do Senjskih vrata, kroz Vinodolski kanal, zasigurno su tuda prolazili prvi grčki moreplovci, ilirski i rimski brodovi, a kasnije i brodovi iz lučica u Crikvenici, Selcu i Novom, na putu prema Rijeci, Trstu i Veneciji. Plovili su tuda i austrijski brodovi. Jedan od njih, *Novara* doživio je havariju ispred Dramlja. Na brodu je bilo 170 mornara, možda neki Dramaljac. Upravo se istražuje ta tragedija na inicijativu mjesnog župnika. Arhiva u Beču otkrit će detalje. U crkvi svete Jelene djevice mučenice maketa je broda *Novara*, poklon nepoznate osobe, očito zavjetni.

I danas, ono što Dramlju daje osobitu draž i privlačnost je njegov obalni dio od Črnog mola do iza Kačjaka, u dužini preko 3 km. Najvećim dijelom je to Gajevo šetalište. Odlikuje se osobitošću prirodne sredine, s jedne strane more, a s druge brojne vile, izgrađene uglavnom u novije vrijeme, tijekom 20. stoljeća.

Prvi hrvatski naseljenici u srednjem vijeku nisu bili skloni moru, pa su naseljavali gornje dijelove bila, a do mora dolazili povremeno, radi ribarenja i prijelaza na krčke posjede. Na obali su koristili šljunčane uvalice, na koje su navlačili svoje ladve, prve barčice, jer lučice su počeli graditi kasnije. Ustvari Dramalj nikada nije dobio neko veće lučko pristanište, nego više manjih lučkih

sistema, počevši od onog na Čрном mulu, pa do drage na zapadnoj strani Kačjaka.

Tek je 1956. godine sagrađeno na Pazdehovi pristanište za pristajanje brodova. Gradilo ga je Građevno poduzeće "Primorac" iz Crikvenice, a financirala Pomorska oblast iz Rijeke. Mještani su izgradili prilaznu cestu ka pristaništu. Tako su u Dramlju mogli pristajati i parobrodi na redovnoj liniji Rijeka – Senj. Prvi brod pristao je 3. lipnja 1958. godine, a bio je to *Podhum* (ranije *Ante Starčević*). Učenici naše škole, uz prisustvo mnoštva čeljadi, predali su zapovjedniku broda cvijeće i pozdravili ga. Prvi putnik koji se iskrcao na putu od Crikvenice do Sv. Jelene bio je Josip Domijan, zvani "Joško s Klanca", čiji se odrezak putne karte čuva nalijepljen u školskoj spomenici. U svibnju 1959. godine, priređen je i održan prvi maskirani dječji cvjetni korzo, ostavivši lijep dojam na naše mještane.

S vremenom izgrađeno je nekoliko manjih lučica, zaštićenih od juga i tramuntane, s morske strane i bure s kopna.

Tu su danas većinom plastične barke, ali se može vidjeti i drvenih, kakve su ranije imali Dramaljci. U ljetnim mjesecima na vezovima uzduž Gajeva šetališta mnogo je većih čamaca, glisera i jahta, te raste potreba za uređivanje veće lučice.

Inače je to šetalište jedno od najljepših na sjevernom Jadranu i na njemu se u svako doba godine nailazi na brojne šetače, a u ljetnim mjesecima puna je turista, osobito u večernjim satima. Uživaju u šetnji prekrasnim krajolikom, koji je jednako lijep za zalaska sunca kao i u kasnijim satima, osobito za vedre večeri, kad se morem razliježe odsjaj brojnih svjetala s kopna i sjajnih zvijezda na nebu.

Do nedavno je čitavom dužinom Gajeva šetališta prevladavala prirodna plaža, ali je bilo potrebno na njoj stvoriti i uređene plaže, te su nastale betonske terase i nasipi, koji istina povećavaju kupališni prostor, ali na štetu prirodnog ambijenta. To je cijena razvoja turizma, ali i uz pogreške jer pri betoniziranju obale nema uvijek i dovoljno ekološke obzirnosti, kao i inače posvuda na našoj hrvatskoj obali.

Posebna atrakcija obalnog područja je punta Kačjak, na kojem je izgrađeno turističko naselje istog imena. Puntu opasuje turistička šetnica povrh strmih stijena, odakle se pruža lijep pogled na vinodolski kanal i sjeveroistočnu stranu otoka Krka, te daleko preko na Velebit i Učku. More je tu plavo, bistro, vrlo privlačno. Sa šetnice spuštaju se uređeni puteljci koji vode do plaža što su nikle na malim prirodnim oazama stjenovite obale. Sa zapadne strane je uvala Luka, veliko šljunčano kupalište na kojem se vide kameni stupovi, koji su nekad služili za privez brodova, osobito u zaštiti od bure i juga. Dalje prema Jadranovu strma je obala, koja razbuđuje maštu onih koji vole penjanje po liticama strmih stijena. Povrh tih stijena probijen je put prema Jadranovu,

koji će uskoro povezati ovu obalu čitavom dužinom. S istočne strane punte je uvala Lučica, a podalje je manja uvala zvana Fratarica.

Dramalj je prometno najbolje povezan cestom Rijeka – Crikvenica, na koju se nadovezuju lokalne prometnice koje vode od magistrale prema pojedinim selima i moru. Uzdužno, od Črnog mula prema Kačjaku vodi obalna cesta Gajevo šetalište i iznad nje Ul. Milovana Mužinića, te nekoliko dužih i kraćih cesta tj. ulica. Središnje naselje prepliće splet cesta i ulica, uzdužno, paralelno s obalom i jadranskom magistralom i okomito na njih povezujući magistralu s obalnom cestom. Obalom na cijeloj dužini od Črnog mula do Kačjaka, vodi obalna cesta, a gradi se nova obalna cesta prema Jadranovu, čime se produžava obalna prometnica koja će povezivati cjelokupnu obalu Grada Crikvenice od Jadranova do Selca, a preko koje će voditi jadranska šetnica.

Taj splet cesta i ulica čini prometnu infrastrukturu, na koju se oslanja vrlo ekspanzivna gradnja novih kuća, što bitno mijenja vizualnu sliku središnjeg naselja. Mijenja se stara ekološka slika Dramlja, bez većih ekoloških posljedica, bar za sada, ali prijeti narušavanju ekološkog sklada ako se takav trend nastavi, čime će se opteretiti i kupališni prostor.

TURIZAM

Izgradnjom vile "Dragica" 1913. godine, Gajevo šetalište br. 46 i 47, u vlasništvu Tome Cara – Tomice, započeto je turističko razdoblje Sv. Jelene. U toj vili boravila su češka djeca iz dječjeg oporavilišta u Crikvenici. Neposredno

nakon završetka I. sv. rata 1918. godine, kao prvi turist boravi u navedenoj vili advokat Milošević iz Beograda. Već tada je za potrebe gostiju izrađeno prvo morsko kupalište zvano "Muličko", na kom je prostoru, 1988. godine dovršena gradnja središnjeg djela dramaljskih plaža. Od 1926. do 1941. svake ljetne sezone dolazi na odmor obitelj* Velimira Deželića iz Zagreba, a posredstvom njih i obitelj Zvonimira Kralja. Stalni gosti bili su i obitelj Franičević. Gosti su sami sebi kuhali, tako da je vila "Dragica" bila vila za odmor gostiju apartmanskog tipa. Godine 1921. Fabijan Manestar sagradio je vilu "Danica", a dogradio ju je Fabijanov sin, Jurica Manestar, kasnije poznat kao vrsni ugostitelj i hotelijer (1906. – 1976.)

Između dva sv. rata, sagrađene su vile "Julijana" (danas odmaralište Željezarne Jesenice) i "Mata Manestar – Peka" (danas odmaralište "Posrednik" iz Zagreba), da bi nakon II. sv. rata nikle mnoge vile i kuće za oporavak, depandansa "Danica", izletišta "Lanterna" i turističko naselje "Kačjak" 1962. godine.

Te tri vile ("Dragica", "Danica" i "Julijana") prvi su značajniji turistički objekti na dramaljskoj rivijeri, te se može reći da s njima i počinje dramaljski turizam.

Poslije drugog svjetskog rata raste potražnja, pa se grade veći turistički kapaciteti i stvara se osnova za dnevni prihvati više tisuća gostiju. Paralelno s tim javlja se interes za kuće za odmor. Domaći ljudi prodaju stare kuće i grade nove ili stare kuće preuređuju prema općoj tendenciji modernizacije. Građani iz drugih krajeva zemlje kupuju stare kuće i preuređuju ih u kuće za odmor ili grade nove. Neke od njih su i većih kapaciteta, kao mali obiteljski pansioni. S vremenom se većina kuća za obiteljski odmor vlasnika pretvara za iznajmljivanje tzv. "kućna radinost". U najnovije se vrijeme pak grade tzv. kuće za prodaju, nazvane apartmanima. Dakle, u poslijeratnim godinama, osobito poslije šezdesetih godina, i Dramalj postaje poprištem masovne turističke izgradnje što mijenja raniju sliku malih zaselaka. Središnje naselje znatno se proširuje i sve više se bliži ostalim naseljima, stvarajući novu vizualnu sliku Dramlja.

17. travnja 1959. osnovano je Turističko društvo "Crikvenički gaj" Dramalj. Do tada je Dramalj bio u sastavu Turističke zajednice Crikvenice. Osnivanje društva bio je poticaj za razmah turističke izgradnje i sveukupni turistički razvoj. Ranije je Dramalj bio u sjeni turistički razvijenije Crikvenice, ali se sve znakovito počelo mijenjati osnivanjem Društva. U početku je Društvo bilo nosilac većeg dijela komercijalne djelatnosti, a od 1981. godine tu operativnu djelatnost preuzima Ugostiteljsko poduzeće "Danica", pa je Društvo moglo

preuzeti programe koji se odnose na razvoj. Možda je to bio ključni moment za razvoj Dramlja u turističko naselje u pravom smislu riječi. Od tada počinje intenzivan razvoj turističke infrastrukture: izgradnja turističkih objekata, kamp terena, novih cesta i asfaltiranje postojećih, razvoj vodovodne mreže, izgradnja trgovačkog centra, izgradnja i proširenje sunčališta i kupališnih prostora, sanitarnih uređaja i tuševa na kupalištima, elektrifikacija, razvoj telefonske mreže, uređenje parkova i drugih zelenih površina, izgradnja pristaništa za brodove i lučica, itd. To je ostvareno najviše bliskom suradnjom Turističkog društva i Mjesne zajednice, koje su razvoj Dramlja uzele u svoje ruke i u tome imale veliku podršku mještana.

1962. i 1963. godine izgrađeno je Turističko naselje na Kačjaku, nakon čega je otpočela i intenzivna izgradnja obiteljskih i vikend kuća u priobalju. 1968. godine ugostiteljsko poduzeće "Danica" izgradilo je dva smještajna kapaciteta. Ono se potom organizira kao dio crikveničkog ugostiteljskog poduzeća Jadran, te zajedno s ostalim hotelima na crikveničkoj rivijeri postaje okosnicom gotovo cjelokupnog turističkog razvoja, sve do tranzicije devedesetih godina, koja je bila praćena brojnim problemima i nepravilnostima, što se odrazilo i na njegovo djelovanje.

1954. godine Dramaljci su dobrovoljnim radom asfaltirali cestu kroz mjesto. Godine 1956. i 1957. izgrađeno je igralište ispred mjesne crkve, a 1957. asfaltirano je Gajevo šetalište od Črnog mula do Pazdehove i grubo isplanirana ulica Braće Car na obali. Još ranije u razdoblju od 1959.-1962. godine asfaltirane su gotovo sve ceste – ulice u Dramlju. 1959. je tvornica ribljeg ulja na obali preuređena i adaptirana u ugostiteljski objekt koji nosi naziv Izletište "Lanterna".

Godine 1959. u Dramlju je bilo jedva 150 soba s 390 ležaja, što se u godinama do 2000. umnožilo 6 puta u kućnoj radinosti i 24 puta u ugostiteljskoj djelatnosti. U 2005. godini bilo je 1000 ležajeva u hotelima i 1800 u privatnom smještaju. Te godine ostvareno je 170 000 noćenja, od toga najviše stranaca: Nijemaca, Mađara, Talijana i Čeha.

Turizam u Dramlju raspolaže izvanredno razvijenom infrastrukturom, koju čini turističko naselje na poluotoku Kačjak i autokamp na prilazu poluotoku, te hoteli Omorika, Rivijera, Vali, i drugi, zatim više pansiona i kuća za iznajmljivanje, kuća za odmor i slično. Upravo ta infrastruktura čini prihvatni kapacitet Dramlja, koji je do nedavno uglavnom bio orijentiran na ponudu ležaja, ishrane i kupanje, ali se sve više orijentira i na druge oblike ponude, u prvom redu na zadovoljenje drugih interesa turista, kao što su zdravstveni, ekološki i kulturni turizam. U tome i je perspektiva dramaljskog turizma i života u Dramlju.

U novije vrijeme mjesto sve više naseljavaju, trajnim boravkom u vilama za odmor i iznajmljivanje, osim građana iz drugih krajeva Hrvatske i stranci, pa se mijenja etno-kulturna slika Dramlja. Sve se manje čuje čakavska svetojeleuska riječ, o kojoj je izvještavao mjesni župnik sredinom 19. stoljeća. Sve se manje prakticiraju narodni običaji i tradicija. Zbog svega toga Dramalj gubi svoj tradicionalni identitet, ali gradi novi, koji nije toliko prepoznatljiv, jer se sve događa po matrici koja je karakteristična i za druge krajeve naše hrvatske obale i Mediterana.

Dramalj se iz skromnih početaka razvio u zanimljivo turističko mjesto, koje ima sve uvjete da se dalje razvija. Danas je to poznato turističko mjesto u kojem nema nikakve druge gospodarske djelatnosti izvan turizma ili koja nije s njim u vezi. Raspolaže izvrsnim resursima. U prvom redu je to izvanredan prirodni ambijent s blagom klimom, prirodnom obalom i čistim morem, bujnom vegetacijom, a teren je okrenut prema jugo-zapadu te je cjelodnevno izložen suncu. Vizura je vrlo privlačna, jer se pogled razlijeva morem i kopnom otoka Krka, s istočne strane dopire do Velebita, a sa zapadne do Učke. Izgradnjom novog autoputa većina će se prometa preseliti izvan područja Dramlja, a sadašnja magistrala u nekoj budućnost prestat će dijeliti to područje na gornji i donji dio, što će pridonijeti da se graditeljska cjelina poveže, učini kompaktnijom i bolje iskoriste njene mogućnosti.

Sažetak **Andelko Manestar** **Dramalj**

Dramalj je turističko naselje sa zapadne strane Crikvenice. Znakova življenja na ovom prostoru ima još starih Ilira i rimljana, a prvi Hrvati ga naseljavaju još u 14 i 15 stoljeću. Mjesto u današnjoj vizuri nastaje u 19 napose u 20. stoljeću, a sastavljeno je od nekoliko manjih graditeljskih cjelina. Obalni dio nase-

Ijen je tejakom zadnjih nekoliko desetljeća u okviru intenzivnog turističkog razvoja. U zadnjih stopedeset godina Dramalj se razvio iz agrarno-ribarskog naselja u moderno turističko mjesto, vrlo prepoznatljivo. Središnje naselje, po kojem je čitav kraj dobio ime, ranije je zvan Zagori ili Dramalj, a potom od osamostaljivanja župe 1809., pa do 1958. godine Sveta Jelena, prema imenu zaštitnice mjesta i župne crkve. Nakon toga se vraća stari naziv Dramalj. Značajna mjesta društvenog života u novijoj povijesti Dramlja su župna crkva Sv. Jelene, Osnovna škola, Dom kulture, Knjižnica i čitaonica, te Zadržni dom, a u novije vrijeme Turistička zajednica mjesta.

Ključne riječi

Dramalj, povijest, turizam, kulturna baština

Summary Anđelko Manestar Dramalj

Dramalj is a tourist town west of Crikvenica. Traces of settlement in this area date back to the ancient Illyrians and Romans. The first Croats settled here in the 14th and 15th century. The town in today's aspect developed in the 19th and 20th century and is made of a few smaller architectural entities. The coastal part was settled in the last few decades as a result of an intensive tourism development. In the last one hundred and fifty years Dramalj has developed from an agrarian-fishing village to a modern tourist town that is very recognizable. The central area, after which the whole area was named, was earlier called Zagori or Dramalj. After the autonomy of the parish in 1809 to 1958 it was called St Jelena, after the name of the town and parish's patron saint. After that the old name was returned. The important places for the social life in the past were the Parish Church St Jelena, the Primary School, Cultural Centre, library and reading room, Community Centre and in recent times the Tourist Board.

Keywords

Dramalj, history, tourism, cultural heritage.

Izvori

Mile Bogović Slunski: Župa svete Jelene Dramalj, Zvona 1991., str. 5

Spomenica škole u Dramlju

Spomenica Župe sv. Jelene

Arhiv Turističke zajednice Dramalj

Dokumentacija u vlasništvu pojedinih građana

Autor

Anđelko Manestar, Dramalj, učitelj i nastavnik likovnog odgoja, dugogodišnji učitelj škole u Dramlju, u mirovini.